

„ТРАНСПЛАНТИРАНИЯТ“ АНАДОЛ? **Модели на демографски, религиозни и етнически** **промени в района на Тозлука (Североизточна България),** **1479-1873 г.**

Историята на бедния и изолиран район на Тозлука в Североизточна България предлага интересна картина на приемственост в селищното развитие, но също така и дълбоки етно-религиозни промени. Последните биха били интересни както за медиевистите, така и за археолозите-праисторици. Разполагаме с редица административни данни за този специфичен район, които ни позволяват да реконструираме неговата селищна история в продължение на няколко века. Продуктът на една подобна реконструкция може успешно да илюстрира как всъщност функционира предложената от Колин Ренфрю теория за разпространението на индоевропейските език и култура през праисторическата епоха.¹

В рамките на развиващата се понастоящем дискусия относно тази важна тема, Колин Ренфрю атакува господстващата „миграционна теория“ – такава, каквато я е формулирала Мария Гимбутас, която разглежда идването на индоевропейците като една мощна колонизационна вълна, която изцяло измества, абсорбира и задушва заварените по места езици и култури.² Според идеите на Ренфрю тази промяна се развива много по-постепенно като поредица от малки вълни поколение след поколение.³ През 1990 г. в подкрепа на неговите възгледи се обяви и руския учен Иванов, който достига до сходни заключения.⁴ В специфичния случай с окръга Тозлук (както и за по-голямата част от България като цяло) също съществуват подобни конфликтни теории, които засягат естеството и въздействието на турското завоевание на българските земи и последвалите трансформации в развитието на селищния модел и населението.⁵ В случая с Тозлука няма нужда да формулираме широкомащабни теории, тъй като можем да следваме процеса

¹ Този текст е част от резултатите от няколко продължителни периода на проучвания в Османските архиви (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi* – „Архивът на министър-председателя“) в Истанбул, в Стария архив на Върховната дирекция по кадастъра в Анкара (*Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi*) и в Ориенталския отдел на Народната Библиотека в София. Те станаха възможни благодарение на финансирането на Холандската Организация за Напредък на Научните Изследвания (ZWO/NWO), Хага, и стипендиите от фонда „Принц Бернхард“, Амстердам и фондацията „Герит Блааув“ в родния ми Вормервеер. Бих искал да изразя своята благодарност към българските и турските власти за достъпа, който ми осигуриха до техните архиви, както и към Холандския Исторически и Археологически Институт в Истанбул за това, че ми осигури място, където да пребивавам и да работя във възможно най-добрите условия.

² Формулирана в: Marija Gimbutas, *The Slavs*, London 1971.

³ Colin Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-Europeans*, London 1987. Вж. още рецензиите в: *Current Anthropology* Vol. 29, 1988, p. 448-449, Vol. 30, 1989, p. 77-78.

⁴ Вж. T.V. Gamkrelitze and V.V. Ivanov, „The Early History of Indo-European Languages“, *The Scientific American*, March 1990, 82-89. Изказвам благодарност на проф. Питър Андрюс за това, че насочи вниманието ми към тази статия.

⁵ За обща оценка на турското завоевание, вж. Христов, Хр. 1300 години България. София, 1980, особено стр. 62-63; с много детайли относно демографските загуби: Гандев, Хр. Българската народност през XV в. Демографско и етнографско изследване. София, 1973 (също и в английския вариант *The Bulgarian People during the 15th Century*, Sofia 1987); вж. освен това изключително критичния обзор на Димитров, Стр. Мезрите и демографският колапс на българската народност през XV в. – Векове, №6, 1973, 50-65 и гневният отговор на Гандев, Хр. Теорията и изследователската практика в историческата демография. – Векове, №1, 1975, 56-67. При написването на монументалната История на България. Т. III е решено да се следва катастрофичната теория на Гандев, а не тази на Страшимир Димитров, в която става дума за постепенни промени без катастрофи.

стъпка по стъпка, основавайки се на такива неутрални източници, каквито са твърде подробните османски описи на земята и данъчни регистри от XV-XIX в.⁶ С други думи Тозлука може да служи като пример за това, как са протичали или поне как са могли да протекат такива процеси. Този модел е много отдалечен във времето и пространството от спора Гимбутас-Ренфрю, но има предимството да е много добре документиран. В същото време моделът на Тозлука може да се използва, за да се оценят трансформациите, които настъпват в България в епохата на османотурското завоевание (последното десетилетие на XIV в.).

Тозлук (на турски – „прашната земя“) е народното име на един недостатъчно добре определен исторически ландшафт в Североизточна България.⁷ С името Тозлук е известен районът на юг от пътя между Търново и Осман Пазар (днес Омуртаг). Ако трябва да го определим по-точно, той обхваща нахията Беброво след нейната реорганизация през 1864 г. Тази нахия (най-малката османска административна единица) образува най-югоизточната част на Търновската каза, един от окръзите на стария Никополски санджак.⁸ Трудно е да дадем точни граници на Тозлука, тъй като това е народно название на една неопределена географска единица. За това изследване използвахме границите на нахията, както те са определени в османския статистически Годишник (*Salname*) на Дунавския вилает от 1873 г. и са представени на първата подробна карта на Северна България, изготвена от Феликс Каниц въз основа на задълбочените му теренни проучвания през 60-те и 70-те години на XIX в.⁹ За целите на нашата реконструкция модифицирахме донякъде границите от края на XIX в., като включихме също и селата Чок Пънар, Кълагузлар, Козлу Бюк и Узунджа Алан, тъй като в документите от XVI и XVII в. те са неделима част от окръга. Според османската администрация четирите

---

⁶ За изложението относно Тозлука сме се позовали на следните извори: за 1479 г. – иджмал регистъра О.А.О., който се пази в София и е публикуван в Турски извори за българската история. Т. II, София, 1966, 160-333; за 1516 г. – муфасал тахрир дефтера *Maliyeden Müdevver* (=MAD.) 11 в Истанбул, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*; за ок. 1550 г. – муфасал тахрир дефтера Т.Д. 416, който може да се датира около 1550 г. въз основа на споменатите в него чиновници и освен това на база на сравнението с много други регистри от Сюлеймановата епоха, които имат изрично спомената дата; за 1580 г. – муфасал тахрир дефтера КиК 58, който се пази в Анкара и е в прекрасно състояние; за 1599-1600 г. – муфасал джизие-регистъра MAD 14920; за 1618 г. – София, ОАК 89/57, джизие иджмал, който дава единствено общия брой на джизие-ханетата, публикуван в: Турски извори за българската история. Т. VII, София, 1986, 260-264; за 1625 г. – Истанбул, *BBA*, MAD 1466, подробен джизие регистър за Търновската каза; за 1638 г. – София, ОАК 89/57, който предстои да бъде публикуван; за 1642 г. – Истанбул, *BBA*, Т.Д. 775, *Nüfus ve Avarizhane* регистър; за 1692 г. – София, ОАК 13/60 и Ф. 20 А/264, който представлява два фрагмента от един и същи джизие регистър от времето след реформите в джизие от 1691 г.; за ок. 1720 – София, Вд 97/12, фрагмент от подробен джизие регистър, който се датира по водния знак. За 1844 г. използвах малките теметюат дефтери, които се палят по селата. Тозлука е представен между номерата 12634 и 12723. Данните за 1873 г. идват от добре известното Салнаме на Дунавския вилает за 1290 г., Русчук (Русе) 1291 г. (1874/75 г.), с. 248-249.

⁷ За наименованието на мястото се използват също и формите Тузлук („Соленото място“, „Мястото на солта“), както и Дюзлук („Ниското място“). През последните десетилетия българските власти се опитаха да заместят името Тозлук с неговия български превод (Сланник), но това начинание не срещна широка подкрепа. „Тозлук“ е най-вероятното произношение на османското изписване на думата (при което поради недостатъците на арабската писменост няма разлика между „Туз“ и „Тоз“). В района няма сол, нито пък местността е особено равна.

⁸ За административното деление на България през XIX в. вж. прекрасната работа на Hans-Jürgen Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung in östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischem Veröffentlichungen*, Freiburg 1976.

⁹ Felix Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*, Leipzig 1880, в края на том III.

старобългарски християнски селища в гореописания район, а именно Беброво, Кипилово, Стара Река и Стеврек, не принадлежат към Тозлука. В записите от XVI и XVII в. те се появяват като „административни острови“, които се намират под прекия контрол на Търново – едно явление, което се среща понякога и в други части на османските владения. Дори и през 1844 г. четирите селища продължават да са под прякото административно управление на търновския кадия, макар да се намират в средата на Тозлушката нахия и до тях да може да се стигне само по същите пътища, които водят и до другите села. Тази аномалия е коригирана едва с административната реформа от 1864 г.

Областта Тозлук е част от предпланините на север от Старопланинската верига. Това е много горист район с изразен планински характер, достъпът до който е труден, а земята не е особено плодородна. Покритите с гори или храсти ниски възвишения и хълмове са прорязани от тесни долини, като по бреговете на реките и вливащите се в тях потоци има малки ивици обработваема земя. Тези долини – Бюуюк Деро и Стара река (Старека) – заедно с техните малки притоци, са единствените места, където биха могли да се заселят хора. Вероятно през Средните векове цялата област е била слабо населена. В миналото през района е минавал един сравнително важен път, който води от Търново и Елена към Беброво (следвайки Бебровския поток) и след това по Стара река (която в долното си течение е известна още като Бюуюк Деро или Кесаревски поток) и през проходите се отправя към Сливен в Тракийската низина и оттам към Пловдив, Одрин и Истанбул. Сега този път вече не се използва и дейностите в района са силно ограничени. Въпреки малките достойнства на района като място за живеене, историята на Тозлука през времето, за което ще стане дума тук, е познала поне два много различни периода на заселване и колонизация: първият е турски, а вторият – български.

Дори и един бърз преглед на статистическата картина на османското население през XIX в. е достатъчен да покаже, че по това време Тозлука е почти на три четвърти мюсюлмански. Достатъчно е да хвърлим един поглед върху картите от края на XIX и началото на XX в. (картата на Каниц от 1882 г., Австрийската *Generalkarte* отпреди Втората световна война и германската *Heeres-Karte Bulgarien* от 1940 г.) и ще се убедим, че топонимията на района е преобладаващо турска. Пътешествениците и изследователите от същия период, като например Каниц, Иречек и Гаджанов, също пишат за турско население в Тозлука.¹⁰ И все пак в годините преди османското завоевание на Северна България тези земи трябва да са били български и християнски. Как е възможно да са протекли такива значителни промени? Може да се предполага, че тази ситуация е резултат от масирана колонизационна вълна на турци от Мала Азия. В такъв случай новодошлите или са принудили местното население да се оттегли в други райони, или направо са го елиминирали. По-старото поколение български историци вярват, че този модел е приложим към почти всички български земи и следват предложената в теорията на Гимбутас линия на мислене. В по-късни български изследвания относно етнодемографските промени в страната на преден план е изваден един много по-бавен

¹⁰ F. Kanitz, *Donau-Bulgarien*, III, p. 31-32; Constantin Jireček, *Das Fürstenthum Bulgarien*, Prague, Vienna, and Leipzig, 1891, p. 544; Dimităr Gadžanov, „Vorläufiger Bericht des Lektors der Türkische Sprache an der Universität Sofia, Reise im Auftrage der Balkankommission zur Türkischen Dialekt Studien in Nord-Ost Bulgarien“, in *Anzeiger der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, Phil. Hist. Klasse*, XLVI, Jahrgang 1909, p. 30; и „Zweiten Vorläufiger Bericht etc.“, Wien, 1912, n° III, p. 16.

процес на асимилация, който често получава твърде много внимание.¹¹ Въпреки новата интерпретация и донякъде новия документален материал, старата (т.нар. катастрофична) теория все още намира много последователи. Проблемът е обаче, че по отношение и на двете теории достъпните на българските изследователи документални материали са твърде ограничени. На първо място няма нито един документ, който да описва населението и селищния модел от времето преди османското завоевание. Това е вярно за по-голямата част от България и особено за Тозлука. Това, с което разполагаме, е историческата топонимия на района, която систематично е унищожена след приемането на новите закони през 1934 г. Имената на селищата, както и микротопонимията, т.е. имената на потоци, върхове, ливади и т.н., са основно с турски произход. Другият елемент е представен от само четири села със славянски български имена. Тези четири села трябва да са образували поне част от автохтонното население. Към данните от топонимията трябва да се прибави и едно твърдение, което се основава на логични предположения. Тези твърде гористи и неплодородни земи трябва да са привличали заселници единствено в периоди на демографско напрежение. Четиринадесети век, последното столетие на независима България, не е такова време. Напротив, по-скоро е обратното. Познаваме модела на демографско развитие на Европа през последните хиляда години, който показва стремително увеличение на населението през периода XI-XIII в., което е последвано от драстичен упадък през XIV в. Това снижаване започва много преди пристигането на Черната смърт през 1348 г., което показва, че не епидемиите стоят в основата на упадъка.¹² Те само драматично засилват един процес, който вече е започнал. Намалването на европейското население води до масово изоставяне на селищата. Изчезването на селища може да достигне до 83%, особено в планинските райони с ограничени възможности за прехрана (например в Северен Тюринген). Средното намаляване на броя на селищата в повечето земи на Централна и Източна Европа е над 40%. Това *Wüstungsforschung* или изследване на изчезналите села от края на Средновековието, отдавна се е превърнало в самостоятелна наука в Западна Европа.¹³ В България този цял клон от историческата наука остава напълно непознат. Българските учени разполагат с теорията за съпроводеното с насилия османско

---

¹¹ Вж. например: Петров, П. Асимилаторската политика на турските завоеватели. София, 1962; обзорната статия на Strashimir Dimitrov, „The Turkish Presence in Bulgaria“, *Bulgarian Historical Review*, 1987, 1-15; Янков, Г., Стр. Димитров, О. Загоров (преди 1985 – Шукри Тахиров). Проблеми на развитието на българската народност и нация. София, 1988 (вж. коментарите по тази книга на Stefan Troebst в неговата статия в *Südost-Forschungen* XLVIII (1989), 423-425); Nikolaj Todorov, Asparuh Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XIe s. début du XVIe s.)*, Sofia 1988; или Калицин, М., А. Велков, Ев. Радушев. Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI-XIX в.). София, 1990.

¹² Вж. например: Bernard Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850*, London 1963, chapter III A and C; J.C. Russel, „Die Bevölkerung Europas 500-1500“, in Carlo M. Cipolla and K. Borchard (ed.), *Die Bevölkerungsgeschichte Europas*, München 1971, 9-122, особено p. 25-26; или John Hatcher, *Plague, Population and the English Economy 1348-1530*, Macmillan Publishers, 1977 (преиздавана през 1982, 1983, 1984 и 1986).

¹³ Значителен статистически материал е събран от Wilhelm Abel, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Stuttgart 1955. За карта на опустелите села в Германия, вж. Н. Pohndt, *Die Verbreitung der mittelalterlichen Wüstungen in Deutschland*, 1950. За по-обстоятелствен преглед вж. *Villages Désertés et Histoire Économique XIe-XVIIIe siècles*, École Pratique des Hautes Études, VIe Section, Paris 1965, с детайлни изследвания върху *Wüstungen* в Дания, Англия, Франция, Германия, Гърция, Италия, Норвегия, Полша и Испания.

завоевание и до 70-те години на XX в. тя е достатъчно обяснение за всичко. В горепосочените години се разгаря бурна академична дискусия, основаваща се на една единствена дума, която се появява в най-стария намерен досега османски поземлен опис. Това е регистърът от 1479 г., който се пази в архива в София и е публикуван през 1966 г. Сред многобройните селища и данъчни единици в него се споменават също така и редица източници на доходи, които в текста са наречени „мезра“. Според едни учени мезрите са опустели и разрушени български села, като въз основа на това е формулирана една „теория на холокоста“, според която една трета от българската нация става жертва на турските завоеватели. Други изследователи заявяват, че „мезра“ идва от арабския корен „zara'a“ („обработвам“, „разоравам“) и следователно терминът обозначава „засетите земи“ и свидетелства за нарастване на населението и засилване на селскостопанската активност.¹⁴ Възщност терминът има и двете значения. Османските извори понякога го използват, за да обозначават „пусти и изоставени села“. Това, че голям брой от българските мезри са просто българските еквиваленти на *Wüstungen* в Германия, *lost villages* в Англия и *пустои* в Русия, изглежда е убягнало от вниманието на всички участващи в дискусията групи. Важно е да отбележим, че в интересувания ни тук район на Тозлука няма нито една „мезра“. При това положение изглежда най-вероятно, дори и тук да е имало повече селища през периода XI-XIII в., те да са били изоставени и да са останали пусти в продължение на дълго време. Не е останала местна памет, която да пренесе старите имена до новите заселници през XVI в. По-логично е да приемем, че дори и в района да е имало селища от XI-XIII в., техните жители са ги напуснали през XIV в., когато се освобождават по-добри земи в плодородната равнина. Възщност именно това се случва след 1878 г., когато България се освобождава и масите турски заселници бягат от равнините и се преселват в Турция. Мнозина от турските жители на Тозлука си отиват, но заедно с тях тръгва и голяма част от българското население. Този път те не се заселват в Турция, а в опразнените територии в равнинните райони на Северна България. Като един последен аргумент в полза на относително малкото население на Тозлука през XIV в. следва да прибавим, че цялото население на средновековна България трябва да е било едно от най-малобройните в цяла Европа и е съвсем малко по-голямо от това на градовете в средновековна Финландия. При това положение тези малки късчета информация или по-скоро логически предположения показват, че през XIV в. Тозлука наистина е бил много слабо населен. Тъй като общата демографска крива на европейското население показва известно възстановяване едва след 1460/70 г., изглежда оправдано да предположим, че броят на жителите отпреди 1393 г. е приблизително същият като този в най-ранния запазен османски документ от 1479 г.

Изглежда гръбнакът на човешкото обитаване на Тозлука са четирите села със славянски имена, които освен това през по-голямата част от Османския период са населени изключително от християни с типични български имена. Ставрек се споменава в регистъра от 1479 г., от който са запазени около две трети. Беброво се споменава в почти напълно запазения регистър от 1516 г., но няма никакви индикации да не е съществувало и по-рано. По отношение на Кипилово и Стара река положението е много по-лошо. Откриваме ги в писмените извори едва през

¹⁴ Вж. бел. 5 (спора Димитров-Гандев). Вж. освен това Fikret Adanir, „Mezra'a, Zu einem Problem der Siedlungs- und Agrargeschichte Südosteuropas im ausgehenden Mittelalter“, in R. Melvill, C. Scharf (ed.), *Deutschland und Europa in der Neuzeit*, Stuttgart 1988, 193-200.

1580 г., в напълно запазения подробен регистър на никополската провинция, който се съхранява в Стария архив на Върховната дирекция по кадастъра в Анкара. И все пак през 1589 г. – в бележката, която обяснява техния привилегирован статут – се казва, че те са съществували от незапомнени времена. Съответно и в нашата реконструкция сме приели, че те са съществували през 1479 г., а също и по-рано, и са образували ядрото на старото население на Тозлука. Реконструирали сме и броя на техните жители, които не се споменават в непълните най-ранни документи.

Най-ранният извор, който споменава името „Тозлук“, е съкратеният регистър от 1479 г.¹⁵ Тук „Тозлук“ е използвано като обозначение за мястото на едно село, което вече няма население и чиито земи се използват от жителите на околните селища (*ez-haric*). Следва да се подчертае, че мястото е наречено „село“ (*karye*), а не „мезра’а“. Българските издатели на регистъра отбелязват, че името на селото е преминало в името на местността. Документите от 1479, 1516, 1550 и 1580 г. (както и по-късните) не споменават нито едно друго село с това име, като изключим нашето. Името не се среща и в съседните кази. Ранните карти на района отбелязват „Тозлу Аланъ“ на 6 км. северозападно от Стара Река – малка долина с няколко овчарски колиби. Тази местност, която се намира в сърцето на окръга, не може да бъде нищо друго освен мястото на изчезналото село Тозлук, което е дало името си на целия район. Това наше предположение се подкрепя допълнително от регистъра от 1516 г., който направо споменава „нахията на Тозлук Аланъ, принадлежаща към Търновската каза“. В по-късните регистри се споменава единствено съкратеният вариант „Тозлук“.

Възможно е през първото столетие на османско управление районът да е останал много слабо населен и да не е бил засегнат от появата на турски заселници. През 1479 г. населението на четирите стари български села възлиза на около 200 семейства, всичките християни. Това означава общо между 900 и 1000 жители. Тази структура на населението и селищният модел ще се променят драстично някъде до 1500 г. В архива в София се пази голям фрагмент от съкратения регистър на Никополския санджак от средата на 80-те години на XV в.¹⁶ Нищо не се е променило по отношение на населението на Тозлука. Следващата регистрация, извършена по заповед на султан Селим I през 1516 г., описва подробно „нахията на Тозлук Аланъ“, която обхваща 10 села, като девет от тях имат турски имена и мюсюлманско население. За осем от турските села, всичките много малки и съдържащи средно по седем домакинства, изрично се казва, че са новоосновани и че не са споменати в предишния регистър (от 1485 г.). Деветото село носи името Думина или Ромина, което не е турско, и има пет християнски домакинства и двама неженени мъже. Имената на главите на домакинствата показват, че в случая определено става въпрос за български християни: Радослав, Милчо, Кали, Редика и т.н. Село Думина/Ромина също е новоосновано. Относно две от десетте села в Тозлука през 1516 г. няма индикации, че са нови и че не са присъствали в

---

¹⁵ Документът от 1479 г. е публикуван в прекрасната серия Турски извори за българската история. Т. II (редактори Николай Тодоров и Борис Недков), София, 1966, 160-333. За точната дата на този регистър, чиято година на съставяне иначе не се знае, вж.: Димитров, Стр. За датировката на някои османски регистри от XV в. – Известия на Българското историческо дружество, кн. XXIV, 1968, с. 244.

¹⁶ Каталогизиран като НК 12/9 – новооткрит регистър, който се подготвя за публикация от Румен Ковачев. През октомври 1988 г. имах възможността да работя с регистъра на спокойствие и да направя копия от него.

предишния регистър. Това означава, че трябва да са били основани във времето между 1479 и 1485 г. Това са Йоксюз Огулларъ („синовете на сирака“ на турски) и Съюджук Пънаръ („изворът на малката върба“ на турски), съответно със седем и шест мюсюлмански домакинства. Деветте мюсюлмански села с турски имена имат население от общо 61 домакинства. Внимателното проследяване на имената и патронимите на жителите показва, че повечето от селата са населени от хора, които произлизат от две или три семейства. Селото Гьолчък Пънаръ („селото на малкото езеро“) е основано от човек, който носи съвсем турското, предислямско име Таптук, и от двамата му женени синове. Последният глава на домакинство в Гьолчък Пънаръ е Исмаил, син на Абдуллах. Тъй като патронимът „слуга на Аллах“ почти навсякъде се използва за новоприели исляма християни, можем да предположим, че въпросният Исмаил е от не-турски и не-мюсюлмански произход.¹⁷ По-късно това село става известно най-вече с името на своя основател и най-виден жител – Таптуклар или „Таптуците“. Името Гьолчък Пънаръ се споменава като второ име и напълно изчезва в по-късните регистри. В селото Сарухан живее заедно със семейството си човек на име Сарухан; след това се появяват заедно със своите домакинства не по-малко от четирима „синове на Евренос“, както и някой със специфичното старотурско име Ейне Бег, неговото домакинство и неженения му голям син. В това село също има човек, отбелязан като глава на домакинство, който е нов обръщенец в исляма. Тези няколко примера са достатъчни, за да покажат естеството на новите заселници. Интересно е да се отбележи, че до имената на почти всички глави на домакинства в мюсюлманските села има забележка, че те служат в спомагателните военни сили с номадски произход – „Еллиджиите“ – или че са „Ягдж“, производители на масло. И двете сочат към номадския произход на тези хора. Тук изглежда се сблъскваме с друг аспект на едно явление, което може да се забележи и на други места в Северна България – колонизационна вълна от турски номади, юруци от Анадола. Регистърът от 1516 г. описва голям брой селища в Никополския санджак, които имат турски имена и мюсюлмански жители, които носят турски (предислямски) или мюсюлмански имена, като освен това се споменава, че въпросните села са новоосновани.

В своето сравнително изследване върху регистъра от 1479 г. и новооткрития регистър от 1486 г., Румен Ковачев също отбелязва, че в този период в Търновската каза значително се увеличава броя на хората, които изрично са обозначени като юруци. Трайните процеси на емиграция на юруци към Балканите могат да бъдат обяснени едновременно както с политическата нестабилност в Анадола, така и с много по-голямото плодородие и политическа стабилност на Балканите в периода от ок. 1450 до ок. 1600 г. И тъй като подобни движения са най-вече със спонтанен характер и не са организирани и проведени от централната власт, те обикновено убягват на вниманието на османските хронисти, които се занимават основно с действията на управляващия елит. Освен това в старата българска култура на практика не съществува традицията на писане на история. Местни хронисти и исторически бележки се появяват в България едва в края на XVIII в. Няма никакъв начин да отидем отвъд информацията, дадена в ранните османски поземлени регистри. Това обаче ни носи предимството да работим със солидна фактическа информация, която е събрана с практически цели, а не със силно ва-

¹⁷ Интерпретацията на „син на Абдуллах“ = християнин, обръщенец в исляма, е всеобщо възприета в българската, турската и западната историография относно османския период.

¹⁸ M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân*, İstanbul 1957.

пиращите възприятия на хронистите или с други лични текстове.

Когато сравним десетте нови села в Тозлука и старите такива, веднага може да забележим, че последните са с пет до десет пъти по-големи. Дори и в регистрите да отсъстваше забележката „не е включено в предишния регистър“, от тази поразителна разлика лесно можем да стигнем до извода, че въпросните десет много малки села наистина са новоосновани.

Един поглед върху Таблица I е достатъчен, за да проличи голямото значение на промените, настъпили между 1479 и 1516 г. През 1479 г. 100% от населението на района е християнско и българско. През 1516 г. вече имаме население, което е нараснало от приблизително 900-1000 на около 1400 души. Близо 300 от тях са турци, по произход юруци-колонисти, като автохтонното население вече е около 78%. Не става дума за някаква помитаща колонизационна вълна, но отчетеното е достатъчно, за да отбележи началото на една съществена трансформация. Идването на юруците-номади самт по себе си е в състояние да оправдае заключението, че наистина част от Анадола е „трансплантирана“ в България.

Българската историография упорито се опитва да докаже, че голяма част от юруците в България всъщност са конвертити християни или освободени роби, които са се присъединили към помощните военни части. Това наблюдение наистина е правилно и се основава на солидни доказателства. И все пак броят на новоприелите исляма силно варира в различните райони. Както вече споменахме, в Тозлука също има такива. От време на време се случва да видим, че след името на сменилия вярата си българин е отбелязана неговата професия като овчар (*çoban*). Лесно можем да си представим, че за един овчар българин, за да получи съгласието на един баща-юрук да се ожени за неговата дъщеря, обръщането в исляма е задължително условие. В други случаи, когато един християнин и неговото семейство са се обърнали в исляма, те са можели да се преместят и да се заселят в някое близко мюсюлманско село, като по този начин сред жителите на новото село се появяват и български конвертити. Възможно е в Тозлука да са протичали и двата процеса. Сред 61 глави на мюсюлмански домакинства има 7 нови обръщеници, което прави около 11%. Следователно това явление е с ограничен характер. Паралелно със заселването на турски номади-мюсюлмани в Тозлука се отбелязва и началото на една бавна и ограничена ислямизация на автохтонното българско население. Първият новоприел исляма в село Стеврек е записан като „Саруджа, син на Неделко“. Не е ясно защо новият мюсюлманин е избрал предислямското турско име Саруджа вместо собствено ислямските имена като Ахмед, Мехмед или Мустафа. Може би социологическият (турският) аспект на неговото верообръщение е бил по-важен от религиозния. При всички положения обаче Саруджа бен Неделко скоро напуска Стеврек. През 1580 г. селото отново е изключително християнско. Тоталната ислямизация на това село настъпва много по-късно, в продължение на XVII и XVIII в.

Изглежда заселването на значителни групи турски колонисти с номадски произход предизвиква брожение в района. В регистъра от 1580 г. всичките четири стари български села в Тозлука са регистрирани със статут на „охраняващи проходите“ (дервентджии), като имат този статут и през 1550 г., когато е съставен предходния регистър. Терминът „*kadim*“ всъщност значи „от незапомнени времена“. Стеврек не е дервентджийско село нито през 1479, нито през 1516 г.; същото се отнася и за Беброво през 1516 г. Жителите на Кипилово и Стара река също не са дервентджии. Следователно този статут, който им позволява да носят оръжие, им е даден между 1516 и 1550 г. – по същото време, когато започва да се чувства

и натиска на юруците. Във всяко от четирите села статутът на „дервентджийски“ е даден на 60 домакинства. Те имат задължението да охраняват пътищата, като срещу това получават определени привилегии и данъчни облекчения. Връзката между идването на новите заселници с номадски произход и даването на дервентджийски статут на местните жители е очевидна; тя е засвидетелствана и в други части на Дунавска България, които имах възможността да проуча детайлно. Освен това е очевидно, че в случая става дума за политика на централната власт, която се опитва да задържи християнските села населени, като им дава привилегии и статут, благодарение на който те да могат да се защитават независимо от това, дали са разположени на важен път или не.

Между годините 1516 и 1550 и двете общности в Тозлука преминават през период на бързо, но неравномерно разрастване. Мюсюлманите се увеличават от около 300 на близо 450 жители, което означава годишен прираст от 1,2%. Християните, от друга страна, се увеличават от около 1100 на приблизително 1500, т.е. бележат годишен прираст от само 0,9%. Тази разлика е толкова голяма, че за едно столетие процентният дял на мюсюлманското население се увеличава по следния начин: 21% през 1516 г., 26% през 1550 г., достигайки забележителните 37% през 1580 г. Тозлука явно е започнал да се превръща в турски район. В периода от 1550 до 1580 г. този процес дори се ускорява. Между тези две дати християните се увеличават с 0,82% годишно, а мюсюлманите – с 2,30%! Изглежда част от това бързо увеличение се дължи на пристигането на нови заселници. Между 1516 и 1550 г. в списъците са включени две нови села, а между 1550 и 1580 г. се появяват не по-малко от единадесет. По това време новооснованото българско селище Думина/Ромина вече е изчезнало. Много е възможно неговите жители да са се преместили в четирите дервентджийски села, привлечени от новия привилегирован статут. Освен това може да се твърди, че обръщането в исляма на големи групи от автохтонните българи е подпомогнало за увеличаването на мюсюлманското население, като по този начин значително е забавило разрастването на четирите стари села. И все пак сред 222 мюсюлмански домакинства през 1580 г. откриваме едва 14 „синове на Абдуллах“ (новоприели исляма), което е само 6%. Дори и да добавим към общия брой предполагаемите 12 обръщенци от 1550 г. и още 7 от 1516 г., това прави 33 семейства с по-близък или далечен български произход. Това са само 15%. Ако извадим тези 33 семейства от броя на мюсюлманските домакинства през 1580 г. и ги прибавим към броя на българските домакинства от същата година, и след това изчислим темповете на растеж, получаваме годишен прираст от 0,99% за християните и 1,92% за мюсюлманите. Това безспорно показва, че факторът на ислямизацията не е от жизненоважно значение. Мюсюлманското население се увеличава по-бързо заради различния размер на семействата, както и поради непрекъснатия приток на нови групи заселници отвън. Това добре се вписва в общия модел на юрушка колонизация в Никополския санджак, който можем да видим в юрушките дефтери, публикувани от Гьокбилгин.¹⁸ Можем да си припомним, че през 1545 г. в Никополския санджак има 33 оджака юруци от общностите Налдъокен, Танръдаг (=Родопите) и Коджаджък. През 1585/86 г. вече има 97 оджака от същите групи. Следователно трябва да отчетем увеличение от 3000-5000 души до 9000-14 000 души, в зависимост от това, какъв множител ще изберем.¹⁹ Това е годишен прираст от не по-малко от 2,73%, който освен това

¹⁹ Един „оджак“ юруци се състои от 30 мъже (в някои случаи от 25). Един от методите да обърнем

явно е твърде голям, за да е в съответствие с възможностите за увеличение на едно преиндустриално общество, както и със средностатистическия прираст на Европа от XVI в. (около 1%). Показателна за разрастването на мюсюлманските селища е една бележка от регистъра от 1550 г., отнасяща се за село Ресулар, което се „отцепило от (село) Кълагозлар“ (*Kəlagozlar 'dan bölünmüşdir*).

Село Турханлар илюстрира много добре начина, по който новите селища се появяват и получават имената си. Селото се споменава за първи път през 1580 г., когато има седем семейства (*hane*), четири от които са на „синовете на Турхан“. Сред седемте семейства има едно на християни обръщеници в исляма, чийто глава е притежател на чифт волове, а не е дребен арендатор, което потвърждава общия модел, до който вече достигнахме. През 1580 г. турските села в Тозлука вече имат своите религиозни институции – в с. Кълагозлар е основано теке (дервишки манастир) като един от главите на домакинства в селото е професионален дервиш, който живее в текето (*Tekkenisin* или „обитател на текето“).

В повечето части на османските владения на Балканите регистрите от 1570-80 г. маркират апогея на увеличението на населението през XVI в. След тези години следва дълъг период на стагнация и упадък. По все още неизяснени причини обаче демографското развитие на Тозлука следва друг път. В контекста на иначе слабо известната история на мюсюлманското население през XVII в., в случая с Тозлука имаме късмета то да е включено в подробния авариз-дефтер от 1642 г., който изрежда един по един всички глави на домакинства в окръга, мюсюлмани и християни.²⁰

Между 1580 и 1642 г. настъпват големи промени в броя на населението и селищния модел. Завинаги изчезват не по-малко от седем села, съществували през 1580 г. Допълнителните забележки в регистъра от 1580 г. понякога посочват и тяхното местоположение, какъвто е случаят със селото Абдуррахим Огулларь („Синовете на Абдуррахим“), което е разположено близо до Стеврек. Някои от неговите обитатели трябва да са се преместили в Стеврек, в което има пет мюсюлмански домакинства. Само едно от тях е на новоприели исляма християни. Другите села изчезват без следа. През 1642 г. в Тозлука живеят 702 мюсюлмански домакинства в 22 села, докато християнските са само 217. Това са само 24% християни срещу 63% през 1580 г., т.е. напълно обръщане на модела! Ако се опитаме да реконструираме приблизително цялото население от 1642 г., ще получим още по-голяма разлика. В случая с мюсюлманските домакинства би било добре да приемем множител 5, докато при намаляващото християнско население той едва ли би могъл да бъде повече от 4,5 на домакинство, или дори още по-нисък. Тези множители дават приблизително 3600 мюсюлмани срещу 1000 християни

оджаците в брой жители е да ги умножим по 30 и след това да умножим полученото по три – ако приемем, че мъжете са една трета от цялото население. Вторият метод също умножава оджаците по три, но приема, че полученото представя главите на домакинства, и съответно го умножава по пет. Средно четири или пет члена на едно семейство не звучи нереалистично за XVI в. Разбира се, и двата метода представляват един доста груб инструмент.

²⁰ Подробните (*mufassal*) авариз-регистри, каквито са използвани тук, са сравнително редки и досега почти не са използвани за демографски проучвания. Относно данъка вж. статията „Avarid“ в *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. I. Вж. също така главата „The Tax House (Avariz-Nüzül) System, 1640-1834“ в книгата на Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, London-New York (Cambridge University Press) 1981, 105-120. За допълнителни подробности вж. дисертацията на Linda T. Darling, *The Ottoman Finance Department and the Assessment and Collection of the Cizye and Avariz Taxes, 1560-1660*, Chicago 1990.

²¹ За различните проблеми и функционирането на османския поголовен данък вж.: Boris Nedkoff,

(около 22%). Не можем да бъдем по-точни, тъй като е възможно групи християни да са напуснали тези земи и да са се заселили другаде, като по този начин допълнително да са допринесли за упадък на общността. По-вероятно е броят на християните да е намалял вследствие от комбинация от тези два фактора: по-малкия размер на семействата в сравнение с мюсюлманските и емиграцията.

Причината за изключително бързия растеж на мюсюлманската общност не трябва да се търси в ислямизацията на местни българи. През 1642 г. само 6% от мюсюлманите са бивши християни. Следователно като обяснение остават единствено значително по-големият размер на мюсюлманските семейства и непрекъснатият приток на нови заселници. Възможно е този наплив да е накарал някои от местните християни да емигрират, но това е само предположение. При всички случаи между 1580 и 1642 г. мюсюлманското население се е увеличавало с годишен прираст от 1,78%, което е почти уникален случай за XVII в., който по принцип е време на общ упадък. Илюстрация за протеклите промени е появата на пет нови села, които отчасти компенсират изчезването на седем други по-рано. Или пък изчезналите села просто са сменили имената си – нещо, което се случва от време на време? (Промените в броя на селата са дадени на Таблица II).

Един бърз преглед на имената на хората, които се споменават в регистъра от 1642 г., разкрива, че много от мюсюлманските заселници все още имат предислямски турски имена. Сред тези, които имат след имената си обозначението „татарин“, откриваме голям брой глави на домакинства с имена като Айдогмуш, Гюндюз, Арслан, Салтук, Къдемли, Ине Хан или Турхан, както и такива със сектантски (алевитски) религиозни убеждения, за което показателно е името Шах Куль. Хората, наречени „дервиши“, също напълно се вписват в общата картина на население с анадолюско-юрушки произход. Християните в четирите дервентджийски села, от друга страна, носят безспорно български имена: Божидар, Добри, Драган, Милко, Момчо, Пейо, Радослав, Радомир, Слав, Станчо, Стоян, Велчо, Влад и др.

Намаляването на християнското население в Тозлука през XVII в. е много по-добре документирано от увеличаването на мюсюлманското. Между последния муфасал тахрир дефтер от 1580 г. и подробния авариз-регистър от 1642 г. можем да поместим поне четири различни джизие-дефтера – регистри на поголовния данък на християните, който се изчислява по домакинства. Между 1642 г. и описите от 1844 г. имаме още два регистъра на поголовния данък от 1620 г. и от около 1720 г., които са направени след реформите в джизие от 1691 г. и при които за основа на облагането вече се приемат не домакинствата, а възрастните мъже („*nefer*“).²¹ (Таблица III представя развитието на четирите стари български села.)

Когато погледнем общата тенденция на развитие на четирите села, виждаме значително (макар и не драстично) увеличение между 1479 и 1580 г. (0,66% годишен прираст), последвано от бърз упадък между 1580 и 1600 г. – процес, допълнително засилващ се след 1600 г. Четиридесетте години на XVII в. бележат

Die Gizya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien, Leipzig 1942; Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, Jerusalem 1952; Hamid Hadžibegić, „Džizja ili Harac“, *Prilozi za Orientalnu Filologiju*, III-IV, Sarajevo 1953 и V, 1955; статията на Halil İnalçık, „Gizye“, *Encyclopaedia of Islam*, new edition; или Todorov-Velkov, *Situation démographique* (вж. Бел. 11). Вж. освен това моята „The Value of the Ottoman Poll Tax Registers as a Source for Demographic Research“, CIEPO Symposium Jerusalem, July 1990 (под печат в *Turcica*, Strasbourg 1991).

²² M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân*, İstanbul 1957, 257-274, за

най-ниската точка на този упадък, след което ситуацията повече или по-малко се стабилизира. Това е моделът, който откриваме в много други райони на Балканите. В края на XVII в. се забелязва началото на бавно увеличаване. В този момент развитието на три от четирите стари български села се обръща в съвсем различна посока. Те бавно започват да се ислямизират. Беброво остава почти изключително християнско, но останалите три тръгват по друг път. През 1642 г. Стеврек е 15% мюсюлманско. Регистрите на поголовния данък от 1692 г. и 1720 г. вече не го споменават, което обаче не трябва да се приема като категоричен довод, тъй като и двата документа не са пълни. През 1844 г. то вече е изцяло мюсюлманско. Началото на тази трансформация може би е положено от притока на турци-мюсюлмани от съседното село Абдуррахим Огулларъ, което е изоставено някъде между 1580 и 1642 г. Може би процесът е бил ускорен от мисионерска работа – регистърът от 1642 г. отбелязва присъствието на един дервиш сред петимата мъже мюсюлмани в селото. През 1642 г. село Стара река има сред населението си само един мъж мюсюлманин, който е нов обръщенец. Село Кипилово има осем мъже мюсюлмани сред своите жители. Само един от тях е християнин конвертит. Това предполага или че ислямизацията е започнала много по-рано, или, което е по-вероятно, че в Кипилово са се заселили някои мюсюлмани от изоставените околни села. А е възможно да става дума просто за пришълци от някъде другаде, подобно на много от тези, които са дошли в годините след 1580 г. Между 1692 и 1720 г. темповете на ислямизация на Стара река и Кипилово трябва да са се ускорили. Регистърът от 1720 г. изброява заедно две съседни села. Ако искаме да сравним числата от 1720 г., трябва да обединим тези от 1642 и 1692 г. Те ни показват силен упадък на християнското население. Последните числа (тези от 1873 г.) ни казват, къде са отишли изчезналите български християни. Те просто са станали мюсюлмани. Събраните данни за двете села са следните:

1642 г. – 92 християнски домакинства

1692 г. – 75 мъже християни

ок. 1720 г. – 42 мъже християни

Селата Кипилово и Стара река не се ислямизират напълно. През 1873 г. първото село е 70% мюсюлманско, а второто – 50%. Това, че християнството оцелява в тези две села, може би се дължи на факта, че и двете общности са сравнително големи и могат да се издържат взаимно. Стеврек, от друга страна, е твърде изолирано и е обградено отвсякъде от турски селища. Това е и причината то да се турцизира на езиково ниво. Стара река също се обръща към исляма, но много по-ограничено. Географското разположение на Беброво е различно от това на останалите. То се намира на границата на един район, който е населен изключително с българи-християни – малкият планински град Елена с неговите църкви и килийни училища е отдалечен само на 13 км.

Ислямизиращият фактор очевидно изиграва съществена роля в общата трансформация на населението на Тозлука, но все пак не трябва да преувеличаваме неговото значение. Регистърът от 1642 г. ясно показва, че то е много по-малко от това на продължаващите различия в размера на семействата и пристигането на нови колонисти от райони извън окръга.

Защо тези пришълци са предпочели Тозлука като място за заселване, е още един въпрос, на който трябва да намерим отговор. Може би окръгът все още е разполагал със свободното пространство да приюти колонисти от повече или по-малко мобилен тип, тъй като планинските простори предлагат многобройни

възможности за мащабно овцевъдство. От данните от XIX в. става ясно, че районът е в състояние да приеме много по-многобройно население от това през 1642 г. Част от отговора може да се крие в това, че през XVII в. селата в равнините до голяма степен са преминали към различна система на експлоатация. Това е чифликчийската система, която свежда по-рано свободните селяни до статута на крепостни. Дори и когато селата в равнинните райони остават извън чифликчийската система, експлоатацията на земеделците е по-тежка от тази на мобилните скотовъди. Това е важен фактор за пристигналите от Анадола юруци.

Един последен поглед към мюсюлманското население на Тозлука отпреди XIX в. ни се предоставя от списъка на войниците от пехотата, рекрутирани от османската армия сред „потомците на завоевателите“ (*Evlâd-i Fâtihân*) през 1691 г. Този списък е публикуван от Гьокбилгин.²² За Тозлушката нахия списъкът споменава 29 села или малки махали, от които са рекрутирани войници за пехотата, като в документа се уточнява, че махалите принадлежат към дадено село. Много е вероятно махалите да са били основани от жителите на по-големите села, към които принадлежат, и да са били направени с цел да са по-близо до отдалечените планински пасища. Това е ясен знак за мобилността на населението на Тозлука. Списъкът споменава 347 пеши войници (*piyade*) и тъй като на военна служба подлежи един от всеки шест здрави мъже, това би означавало на теория възрастно мъжко население от над 2 000 мюсюлмани. Но тъй като факторът на несигурност е твърде голям, аз ще се въздържа от това да се опитам да превърна тези числа в реално съществуващи домакинства или общ брой на населението. Най-малкото можем да кажем, че мюсюлманските обитатели на Тозлука са се увеличили. Интересно е да се отбележи, че част от мюсюлманите в Стеврек също са успели да се запишат като „потомци на завоевателите“. Това предполага, че поне една част от тях не са приели исляма българи, а турски колонисти – или поне така са били възприемани от техните мюсюлмански съселани, което може да се обясни като знак за тяхното твърде отдалечено назад във времето обръщане в исляма; възможно е също така това да е комбинация от двата фактора. Тук сме приложили списък на селата с пеши войници така както се появяват през 1691 г., подредени по азбучен ред. Годината 1691 без съмнение трябва да се свърже с мащабното поражение на мюсюлманската армия в Унгария след неуспешната втора обсада на Виена (1683 г.) и убийствената война, която следва това събитие и продължава до 1699 г.

Авариз-дефтерът от 1642 г. и регистрите за поголовния данък от 1692 и 1720 г. предполагат, че през този период земите на Тозлука са на път да се превърнат в един изцяло ислямизиран и турцизиран район – процес, който е отнел повече от две столетия и е изменил населението на областта от 100% християнско през 1479 г. до една пета християнско в края на XVII в. Не е засвидетелствано нито едно масово преселване, нито пък насилствено покоряване, което да е помело всичко пред себе си. По-скоро в случая сме свидетели на едно непрекъснато и трайно усядане на малки групи пришълци, поколение след поколение, както и на различна семейна структура. Това е една прекрасна илюстрация на теорията на Ренфрю, но нищо повече, тъй като нашият окръг е твърде малък, за да бъде представителен за много по-големи области. Той само ни показва как биха могли

Тозлука – с. 271. Източникът е: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci, Mefkufat Defteri 2737.

²³ Основната част от теметюат-регистъра от 40-те години на XIX в. стана достъпна за историците

да изглеждат нещата другаде в много далечни епохи и места, което от своя страна придава на нашата извадка едно по-голямо значение.

След тази точка историята на Тозлука отново поема по нов път, а именно бавно възстановяване на българския християнски елемент. Това вече няма връзка със спора Ренфрю-Гимбутас, но въпреки това представлява интерес.

За момента не разполагаме с абсолютно никакви сведения за XVIII в. Имаме дълги и доста пълни серии от счетоводни регистри на данъка авариз за целия XVIII и XIX в., но те съдържат единствено общия брой на данъчните единици за цели провинции, без да се прави разлика между отделните общности и без подробности на ниво нахия. Те показват много бавно увеличаване на населението на Балканите, което е в съответствие с общото развитие навсякъде в Европа. За детайли относно Тозлука ще трябва да почакаме до 1844 г., когато специална комисия прави подробни изчисления за всяко село и отбелязва всяко домакинство заедно с цялата му обработваема земя и движима собственост. Това са т.нар. *Temettüat Defterleri*, които станаха достъпни за историците едва през последните няколко години. През 1844 г. Тозлушката нахия е значително по-голяма, отколкото е била през XVI и XVII в. и отколкото ще бъде след реформите от 1864 г. За целите на нашето изследване сме използвали единствено данните относно селищата, които се намират в границите на старата нахия.

Според теметюат-регистъра от 1844 г. нашата област съдържа 25 села с общо 1859 мюсюлмански и 522 християнски домакинства.²³ Ако бъдат разпределени във всичките 202 години, тези числа отговарят на общ годишен прираст от 0,48% за мюсюлманското и 0,44% за християнското население. През 1642 г. християните са 24%, а през 1844 – 22%. Това показва, че през всичките тези години не са настъпили значителни промени. Има някакви сътресения около 1800 г., когато банди от разпуснати деморализирани османски войници се скитат из България, като избиват, ограбват и разрушават всичко по пътя си. Това е времето на кърджалиите (или *Dağlı İsyancıları* на турски), когато безчинстващите банди, образуващи подобни на мафията структури, успяват тайно да си осигурят подкрепата на корумпирани чиновници от местната и централната власт.²⁴ Необходимо е да измине повече от едно десетилетие, преди това разрушително движение да бъде потушено. През тези години важното селище Беброво е разграбено и опожарено. Известно е, че част от населението се премества към равнинните райони и се заселва в до този момент изцяло османотурския град Ески Джумая (след 1934 г. – Търговище).²⁵ И все пак тези събития не са достатъчни, за да предизвикат някаква сериозна промяна.

Последният набор данни, с които разполагаме относно османския Тозлук, се съдържат в Административния годишник на Дунавската провинция (*Salname-i*

едва преди две години. Софийският архив също притежава част от него. За примери за това какво може да се направи с този регистър (освен демографски проучвания), вж. прекрасните изследвания на Slavka Draganova, „Documents of the 1840s on the Economic Position of the Villages in Central and North Bulgaria“, *Bulgarian Historical Review*, 1988, 87-104; и Tefik Güran, *Structure économique et sociale d'une région de campagne dans l'Empire Ottoman vers le milieu du XIXe s.*, Sofia, CIBAL, 1980.

²⁴ За повече подробности за това движение, вж. монографията на Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyancıları (1791-1808)*, Ankara 1983; за едно различно гледище, вж. Мутафчиева, В. Феодални размирици и кърджалийството. – В: Тодоров, Н., Стр. Димитров. История на България. Т. V, София, 1985, 161-171, или нейният прекрасен исторически роман Кърджалийско време. София, 1977.

²⁵ Срв. Милетич, Л. Старото българско население в Североизточна България. София, 1902,

Vilayet-i Tuna) за годината 1290 (1873 г.), който съдържа последните обновени резултати от всеобщото преброяване. В него са представени всичките села в реформираната Тозлушка нахия, която вече се нарича нахия Беброво – на името на най-голямото селище и седалище на администрацията. Числата показват, че в района са настъпили големи промени, които се явяват прелюдия към трансформацията след обявяването на независимостта на България (1878 г.). Този път е даден броят на домакинствата и на цялото мъжко население. Ако приемем, че мъжете и жените са в съотношение 1:1 (което не винаги е така), бихме могли да достигнем до сравнително точна оценка на общото население на двете общности, като просто умножим броя на мъжете по две, метод, който също така ще ни даде възможност да определим средния размер на домакинството във всяка една от двете общности. През 1873 г. броят на мюсюлманските домакинства е 2030, а християнските са 805. Това означава, че между годините 1844 и 1873 мюсюлманите са се увеличавали със среден годишен прираст от 0,3%, което е много малко, а християните – с не по-малко от 1,5%. Тъй като средният размер на мюсюлманското домакинство е значително по-голям от този на християнското (6,80 срещу 5,61), това разминаване може да се обясни само чрез миграционни фактори. В хода на XIX в. мнозина пътешественици са отбелязали процеса на изтегляне на турците от западните български земи на изток. Българите обаче запълват освободеното пространство. Тяхното сравнително бързо увеличаване едва ли може да се обясни по друг начин, освен чрез миграция от гъсто заселения район на Елена, който е непосредствено на запад от нахията Тозлук/Беброво. Фактът, че изворът от 1844 г. споменава 468 християнски домакинства в Беброво, а Салнамето от 1873 г. – само 200, не означава, че през тези години селото е загубило половината си население. Всъщност през 1844 г. голям брой нови малки села са разглеждани като зависими от Беброво. Същото се отнася и за мюсюлманските села, които също имат голям брой зависими махали, които не са споменати в списъците, но присъстват на картите. По този начин през 1844 г. селата Палици, Папас чифлик и Дайновци трябва да са били разглеждани като зависими от Беброво, но след реформите от 1864 г. са регистрирани като отделни единици.

Притокът на български заселници и съответстващата му ограничена емиграция на турско население променят религиозния състав на окръга от 21% християни през 1844 г. до почти 29% през 1873 г. Тази малка, но важна промяна поставя началото на процесите, които се наблюдават след 1878 г.

В разпръснатите записки на пътешествениците се съдържа известна информация относно стопанството на района на Тозлука. През XVIII и XIX в. Беброво е известно с развитите си занаяти и оживената си търговия. То бавно започва да добива характеристиките на малък град. Разрушаването му през размирните кърджалийски времена и частичната емиграция на неговите жители не са достатъчни, за да спрат завинаги неговото развитие. Феликс Каниц, който посещава Беброво малко преди и малко след Руско-турската война от 1877/78 г. възхвалява неговата красота и чудесните къщи на богатите българи.²⁶ В селото има производство на коприна, ленено платно и аба, подобни на тези в съседния планински град Елена. Каниц без никакви уговорки нарича Беброво „град“ и заявява, че в него има приблизително 1800 жители, което е повече от даденото в Салнамето.

На друго място той отбелязва наличието на много добитък в селата, през които е минал. Що се отнася до земеделието, той споменава коноп (за производството на платно), овес и царевица – типичните култури за сравнително бедна почва. Заедно с малко домашни занаяти и търговия, тези поминъци са достатъчни да осигурят препитанието на сравнително голямото население (голямо в сравнение с ограничените природни ресурси). Когато търговията се премества към други пътища и домашните занаяти са пометени от вноса на евтини промишлени стоки от Запада, както се случва в България след 1878 г., равновесието е нарушено и населението реагира, като напуска района.

Упадъкът на Тозлука започва през войната от 1877/78 г. В края на месец юли 1877 г. казашки подразделения на руската армия нахлуват в околните земи, окупират Беброво и ограбват и опожаряват всички турски стопанства, които им се изпречат на пътя. Две години по-късно Каниц все още може да види следите от тези опустошения.²⁷ На 19 август два батальона *низами* от османската армия, които са разположени в Кечи дере и Стара река, подпомогнати от артилерийски части, отхвърлят русите назад до Елена. Беброво е подпалено и е наполовина разрушено. Скоро след това е построено наново. След войната много от турските жители не се завръщат. Години по-късно Иречек още отбелязва „много изоставени турски села“ в Тозлука.²⁸ Не разполагам с точни статистически данни, а само с откъслечна информация. След Освобождението българите също започват да напускат Тозлука. Те отиват да се заселят в ниските района, освободени от турците, като по-късно си намират работа в новите индустриални центрове, които също са в равнината. В следващата таблица е показан броят на жителите в някои от селата по време на последното османско преброяване и през 1975 г.:²⁹

І КИТАП (Турски)	1873 г.	1975 г.
БѢБРОВА	16.1100	380
КѢНИЦ (КѢНИЦ БѢРОВА)	1360	135
КѢНИЦ (КѢНИЦ БѢРОВА)	2060	186
КѢНИЦ	660	430
І КИТАП (КѢНИЦ БѢРОВА)	560	63
І КИТАП	642	380
І КИТАП	6362	1766

дори увеличават населението си с една трета спрямо броят му от 1873 г.), общата тенденция е очевидна.

Не всички турски жители на Тозлука напускат района по време на или след войната от 1877/78 г. През първото десетилетие на XX в. Д. Г. Гаджанов (преподавател по турски в Софийския Университет) извършва по молба на Имперската Академия във Виена лингвистично изследване в Североизточна България.³⁰ Той

²⁷ *Idem*, III, p. 31.

²⁸ Jireček, *Fürstenthum*, p. 544.

²⁹ Числата от 1873 г. са взети от Салнамето на Дунавския вилает. За тези от 1975 г. вж.: Енциклопедия на България. Т. I, с. 233; отчасти Коледаров, П., Н. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България 1878/1972. София, 1973 (Чок Пънар и Дедебал).

³⁰ Dimitar Gadžanov, *Vorläufiger Bericht* (вж. Бел. 10).

е поразен от физическия облик на тозлушките турци, които изглеждат много различно от тези в останалите райони. Типът може да се разпознае много лесно. Гаджанов записва стари предания, според които населението на Тозлука е дошло от Анадола, от района Кастамону. Българският изследовател отбелязва, че говорещият се в Тозлука диалект е същия като този на населението на Кастамону, с чиито представители се е срещал в Цариград. Според Гаджанов това, както и типичната физиономия на тозлушките турци, потвърждава старите легенди за техния анадолски произход. Преданията разказват, че много от колонистите били престъпници, които можели да си върнат свободата, ако се преселят да живеят на ново място. Идвали на малки групи, често без жени, и се женели за български девойки. Половин век по-късно българските лингвисти Мефкюре Моллова и Риза Моллов все още са в състояние да изучават особеностите на тозлушките турски диалекти.³¹ Гореспоменатите местни традиции, макар без съмнение да са допълнително украсени, както и направените лингвистични забележки, могат добре да се комбинират с представения от старите османски дефтери облик на района. В продължение на столетие и половина ограничен брой колонисти от Анадола са трансформирали етно-лингвистичната карта на Тозлука и са го превърнали от българска в турска земя. Става дума по-скоро за бавен процес, а не за една голяма вълна, като днес още можем да видим някои от неговите резултати.

³¹ Вж. М. Mollova, „Balkanlar’da Merkez Bölgede Gakçi Ağızlar“, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 6/7, İstanbul 1978, 239-306, за Тозлука на с. 240-241. Моллова (която провежда проучването си през 1958 г.) на няколко пъти чува историята, която се предава от местната традиция, че новопристигналите турски колонисти са заели селата, изоставени от местното население. Когато проверим списъка с имената на тези села става ясно, че това се е случило не в Тозлука, а в селата в съседния окръг Герлово. Същото явление, макар и в по-ограничени размери, е известно също в Търновско, Свищовско и Разградско, където опустели места с български топоними са били населени от юруци. Българските топоними постепенно изчезват от употреба и от края на XVI в. са забравени. Ако следваме развитието на подобни села, можем да установим как точно е протекъл този процес. В Тозлука не се откриват примери от този тип. Моллова освен това записва и историята на Стара река, в която се казва, че „по-рано на това място нямало село, а само гора и в нея живеели мечки“ и т.н. Изглежда тази история е просто част от един модел, популярен сред потомците на колонистите, който в някой по-късен момент е бил приложен към по-рано чисто българското село Стара река, което, както ясно показват документите, определено не е основано от турски колонисти. Народната традиция може и да съдържа истинни елементи, но работата с нея изисква предпазливост.

ИЛЮСТРАЦИИ И ПРИЛОЖЕНИЯ:

296

Handwritten Ottoman Turkish text from page 296, showing a list of names and numbers.

296^a

Handwritten Ottoman Turkish text from page 296a, showing a list of names and numbers.

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a header or separator line.

Handwritten Ottoman Turkish text, showing a list of names and numbers.

Handwritten Ottoman Turkish text, showing a list of names and numbers.

Handwritten Ottoman Turkish text, showing a list of names and numbers.

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a header or separator line.

Handwritten Ottoman Turkish text, showing a list of names and numbers.

Handwritten Ottoman Turkish text, showing a list of names and numbers.

Handwritten Ottoman Turkish text, showing a list of names and numbers.

Селото Сарухан, (по-късно: Тилкилер), принадлежащо към Тозлука, Търновска каза, зиамет на гореспоменатия, не (споменато) в предишния регистър.

(четири домакинства, всичките синове на Евренос, едно домакинство еллиджи, едно домакинство “син на Абдуллах”, едно домакинство и двама неженени мъже, всичките трима синове на Ине Бей)

Селото Саръ Давуд, принадлежащо към Тозлука, Търновска каза, зиамет на гореспоменатия, не (споменато) в предишния регистър.

(три домакинства еллиджии, четири домакинства с пълно стопанство, едно от тях – “син на Абдуллах”)

Селото Кара Муса Оглу, принадлежащо към Тозлука, Търновска каза, зиамет на гореспоменатия, не (споменато) в предишния регистър.

(пет домакинства на ягджии, едно домакинство на един елиджи и техните данъци)

Първият и шестият от главите на домакинства са синове на Муса. Три домакинства са синове на Хасан. Селото е основано от Кара Муса и носи неговото име. През 1516 г. Кара Муса вече не е между живите, но неговите синове са го наследили. Явно Муса и Хасан са бащите основатели на това село. Петият глава на домакинство, Калан син на Карлъ, представя третото поколение на тези заселници.

ИЛЮСТРАЦИЯ. Стр. 296 и 296а от *Mal. Müd.* 11 от 1516 г., където се споменават още три новоосновани мюсюлмански села в Тозлука.

Handwritten Ottoman Turkish text at the top of the first page, consisting of two lines of script.

Handwritten Ottoman Turkish text block, likely a list of names or entries.

Handwritten Ottoman Turkish text block, including numerical figures and names.

Handwritten Ottoman Turkish text block, possibly a signature or a specific entry.

НАХИЯ ТОЗЛУК АЛАНЪ, принадлежаща към Гърновска каза, зиамет на гореспоменатия.

Село Гълчък Пънаръ, принадлежащо към Тозлука, Гърновска каза, зиамет на гореспоменатия, не (споменато) в предишния регистър.

[четири домакинства на ягджии (производители на масло) и техните данъци]

Handwritten Ottoman Turkish text at the top of the second page, consisting of two lines of script.

Handwritten Ottoman Turkish text block, likely a list of names or entries.

Handwritten Ottoman Turkish text block, including numerical figures and names.

Handwritten Ottoman Turkish text at the top of the third page, consisting of two lines of script.

Handwritten Ottoman Turkish text block, likely a list of names or entries.

Handwritten Ottoman Turkish text block, including numerical figures and names.

Handwritten Ottoman Turkish text block, including numerical figures and names.

Handwritten Ottoman Turkish text block at the bottom of the third page, possibly a signature.

Село Йени Юрдъ, принадлежащо към Тозлука, Гърновска каза, зиамет на гореспоменатия, не (споменато) в предишния регистър.

(имената на четири домакинства на ягджии, две домакинства на еллиджии и техните данъци)

Село Гьокджък Дереси, принадлежащо към Тозлука, Гърновска каза, зиамет на гореспоменатия, не (споменато) в предишния регистър.

(имената на десет домакинства на ягджии, две домакинства на юруци еллиджии и техните данъци)

ИЛЮСТРАЦИЯ. Стр. 296 от подробния регистър Mal. Müd. 11, B.V.A., Истанбул – първият извор, в който се споменават новоосновените мюсюлмански села с турски имена в района на Тозлука.

Из-
Цр-
Фр-

Παρακάτω, γύρω στους 200000 Λατίνους κατοικούν στην Ασία, 6 εκατομμύρια στην Ελλάδα, 10 εκατομμύρια στην Αμερική και 10 εκατομμύρια στην Αυστραλία. Ο αριθμός των Λατίνων στην Ελλάδα είναι 1000000.

Χρονιά	1 εκ. 500 χιλ. Λατίνων στην Ελλάδα	1 εκ. 500 χιλ. Λατίνων στην Αμερική	10 εκατομμύρια Λατίνων στην Αμερική	10 εκατομμύρια Λατίνων στην Αυστραλία	10 εκατομμύρια Λατίνων στην Ασία
1479 χ.	/	1000	100%	/	0,24%
1514 χ.	300	1100	79%	/	0,24%
1550 χ.	450	1500	77%	1,20%	0,91%
1580 χ.	1200	2000	63%	2,30%	0,82%
1642 χ.	3400	1000	22%	1,78%	
1844 χ.	12400	2900	19%	0,41%	0,53%
1873 χ.	13400	4500	23%	0,32%	1,32%

Παρακάτω: 1 εκ. 500 χιλ. Λατίνων στην Ασία, 6 εκατομμύρια στην Ελλάδα, 10 εκατομμύρια στην Αμερική και 10 εκατομμύρια στην Αυστραλία.

Χρονιά	1000000 Λατίνων στην Ελλάδα	10 εκατομμύρια Λατίνων στην Αμερική	10 εκατομμύρια Λατίνων στην Αυστραλία	10 εκατομμύρια Λατίνων στην Ασία
1479 χ.	4	/	/	/
1514 χ.	3	9	/	/
1550 χ.	4	9	/	/
1580 χ.	4	21	/	/
1642 χ.	2	18	2	2
1873 χ.	4	21	3	3

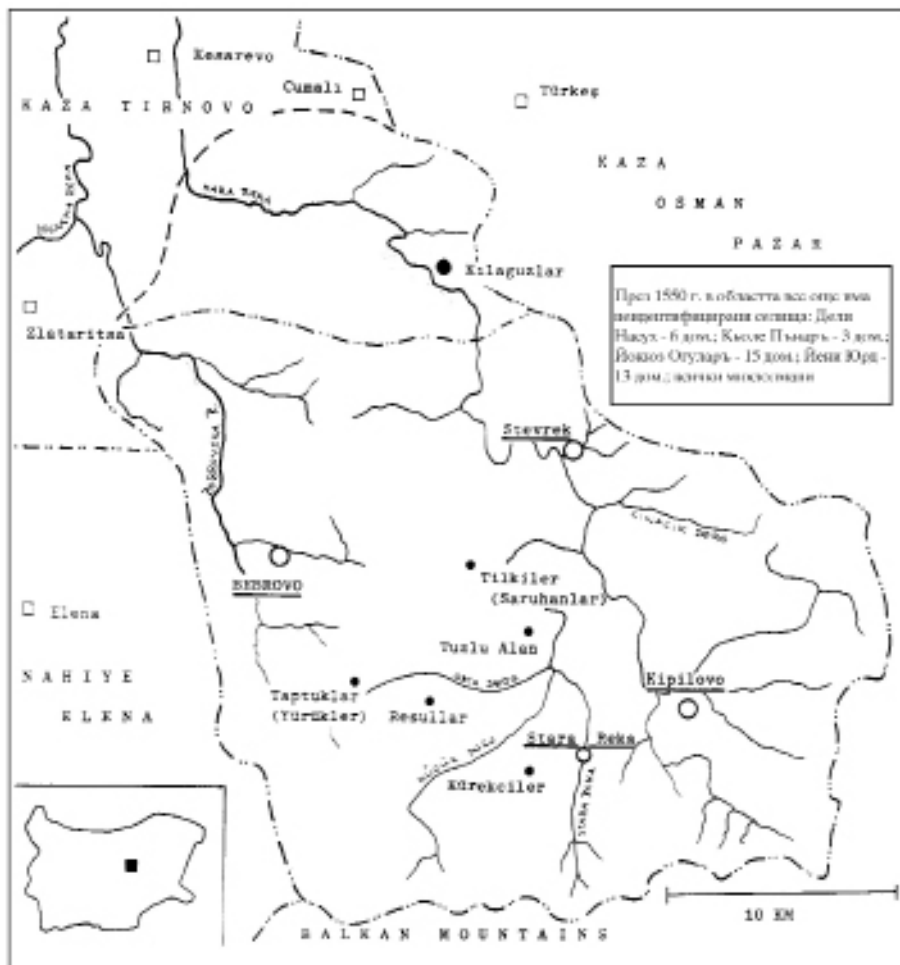
<p>Շահառաւիճաբն Շիւթու, իսկոյն իս Թուրք, իս ճիւղն իս Թուրքոստանն ճիւթու քա րտնապահ իսկ "ՄԱՍԻՆՅԱՆ ԻՍԿԱՆԱՅԻՆՅԱՆ", քանի իս Թուրք իս Թուրքոստանն</p> <p>Իր 1-1000: Բաշխանկ Շիւթուքիւն Կարսի Իսկանի Մախուֆ Դաֆերի 1737, Կոստանթնու իս Մ. Իսկան Կոնստան, Քումուլ յի Կարսի, Կարսի յի Կարսի-Ի Կարսի, Կարսի 1957</p>			
1491 Ք			
Կարս, Կարսապատի յի Կարսի	5	Իր Կարսապատի	
		+	
Կարս, Կարսապատի յի Կարսի	12	Իր Կարս	22
Կարսի	1	Իր Կարս	13
Կարսի (Կարսապատի)	1	Իր Կարսապատի յի Կարսի	17
Կարսի	20	Կարս	4
Կարսի Կարսի		Կարս Կարս, Կարսապատի յի	
Կարսապատի յի Կարսի	40	Կարսի	17
Կարս Կարս	2	Կարս Կարսի	14
Կարսի	5	Կարս	4
Կարս Կարս, Կարսապատի յի		Կարս	3
Կարսի	15		
Կարսի	20	Կարսի	11
Կարսի Կարսի	9	Կարսի	28
Կարս, Կարսապատի յի Կարսի	12	Կարս Կարսի	18
Կարսապատի	30	Կարս Կարս	5
Կարսի	1		
Կարսի	15	Կարսի	348 յի Կարսի

Нахията Тозлук/Беврово през 1479 г.

○	= селище от 1-25 домакинства	●	= мюсюлмански домакинства
○	= селище от 25-50 домакинства	○	= християнски домакинства
○	= селище от 50-100 домакинства	- - - - -	= граници на нахита през 1873 г.
○	= селище от 100-200 домакинства	- - - - -	= граници на Тозлушката нахия през XVII в.
○	= селище от 200-350 домакинства	—	= турски топоним
○	= селище от 350-500 домакинства	—	= славянски топоним

През 1580 г. в областта все още има неидентифицирана селища: Дели Насух - 6 дома; Къле Памарь - 3 дома; Вокот Огуларь - 15 дома; Вени Юри - 13 дома; всички мюсюлмански

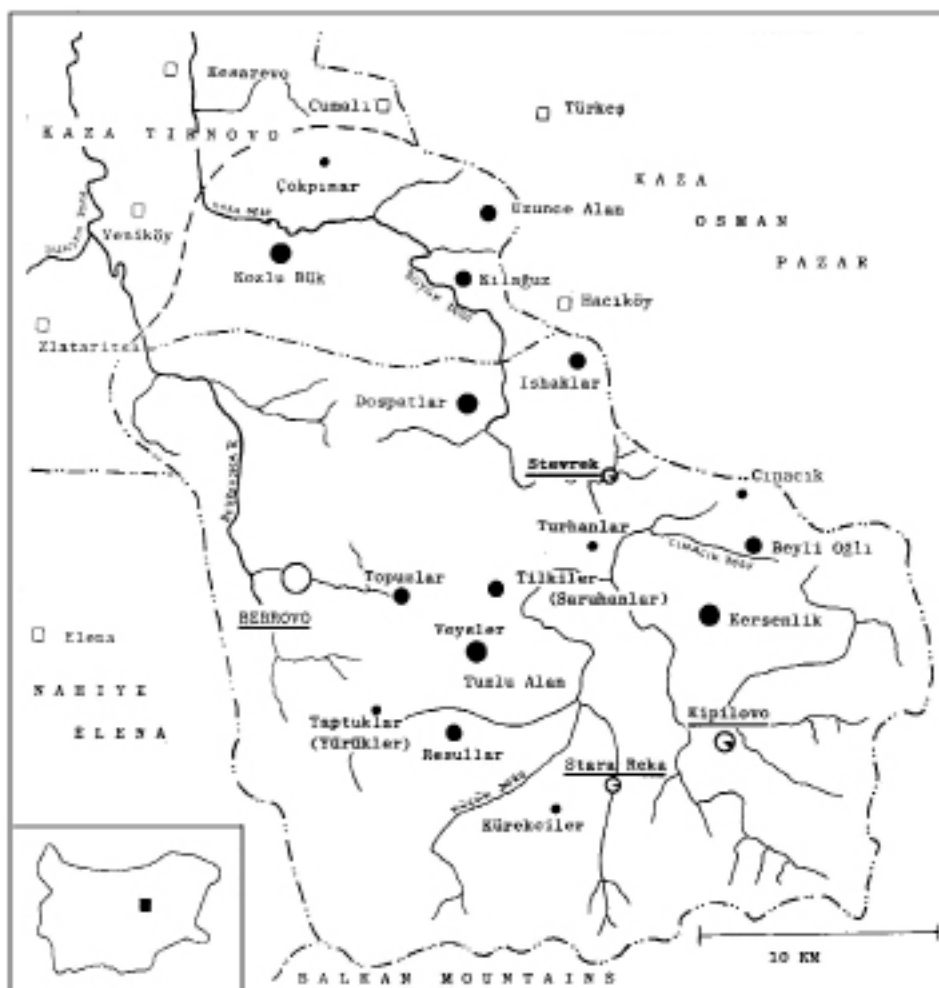
●	= селище от 1-25 домакинства	●	= мюсюлмански домакинства
○	= селище от 25-50 домакинства	○	= християнски домакинства
○	= селище от 50-100 домакинства	---	= граници на нахията през 1873 г.
○	= селище от 100-200 домакинства	- - - -	= граници на Тозлушката нахия през XVII в.
○	= селище от 200-350 домакинства	—	= турски топоним
○	= селище от 350-500 домакинства	—	= славянски топоним

Нахията Тозлук/Бebroво през 1580 г.

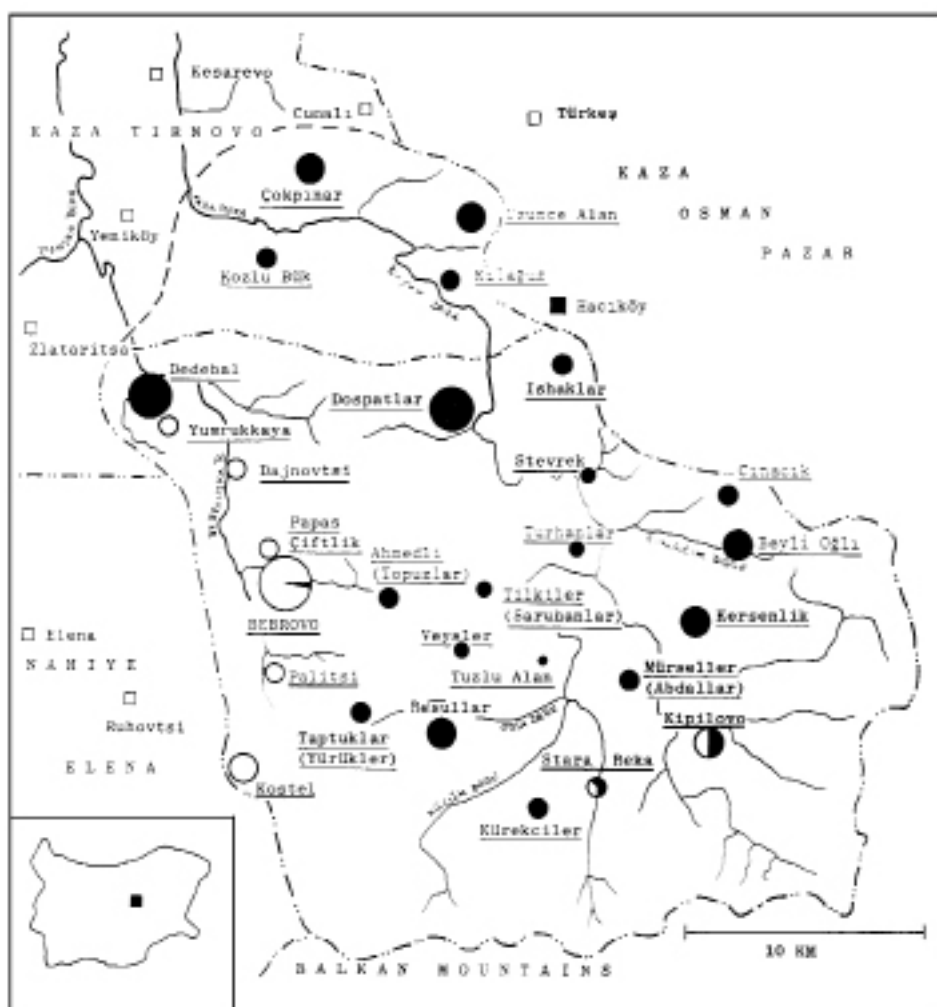

○	- селище от 1-25 домакинства	●	- мюсюлмански домакинства
○	- селище от 25-50 домакинства	○	- християнски домакинства
○	- селище от 50-100 домакинства	- · - · -	- граници на нахията през 1873 г.
○	- селище от 100-200 домакинства	- - - -	- граници на Тохлушката нахия през XVII в.
○	- селище от 200-350 домакинства	—	- турски топоним
○	- селище от 350-500 домакинства	—	- славянски топоним

Нахията Тозлук/Беорово през 1642 г.

○	= селище от 1-25 домакинства	●	= мюсюлмански домакинства
○	= селище от 25-50 домакинства	○	= християнски домакинства
○	= селище от 50-100 домакинства	---	= граници на нахията през 1873 г.
○	= селище от 100-200 домакинства	- - - -	= граници на Тозлушката нахия през XVII в.
○	= селище от 200-350 домакинства	—	= турски топоним
○	= селище от 350-500 домакинства	—	= славянски топоним

○	- селище от 1-25 домакинства	●	- мюсюлмански домакинства
○	- селище от 25-50 домакинства	○	- християнски домакинства
○	- селище от 50-100 домакинства	- - - -	- граници на нахита през 1873 г.
○	- селище от 100-200 домакинства	- - - -	- граници на Тоздушката нахия през XVII в.
○	- селище от 200-350 домакинства	—	- турски топоним
○	- селище от 350-500 домакинства	—	- славински топоним